

Helmevöö – kas linnasakste poekaup või Eesti talunaiste käsitöö?

Ülli Kont

Resümee

Helmetikandiga kaetud meeste nahkvööd on huvitavad ja atraktiivsed, aga neid on vähe tutvustatud. Helmevööd tulid meeste rõivastuses kasutusse 1820ndail ja neid kanti nii rahvarõivaste kui linnatüüpi rõivastega. Kõige populaarsemad olid need 19. sajandi teisel poolel.

Helmevööid leidub üle Eesti mitmetes muuseumikogudes, kuid kuna vööde valmistamiseks ei kasutatud toonasele käsitööle omaseid traditsioonilisi koduseid materjale, vaid müügikaupa – helmeid – siis pole ka helmevööid loetud rahvarõivastuse osaks ega ole analüüsitud nende tikkimise ja õmblemise töövõtteid. Käesoleva artikli autor annab oma panuse just viimasesse valdkonda.

Võtmesõnad: klaashelmed, helmestega tikkimine, helmevöö, rahvariided, muster

Sissejuhatus

Helmetikandiga kaetud meeste nahkvööd moodustavad väikese, kuid põneva osa Eesti etnograafilisest pärandist. Vööd on huvitavad ja atraktiivsed, kuid neid tuntakse suhteliselt vähe. Vööid leidub mitmetes muuseumikogudes üle Eesti, kuid siiani ei ole analüüsitud nende tikkimise ja õmblemise töövõtteid. Vähesese uurituse põhjus võib olla selles, et vööde valmistamiseks ei kasutatud vanale käsitööle omaseid traditsioonilisi koduseid materjale, vaid müügikaupa – helmeid. Andmeid helmevööde kandmisest on alates 1820. aastatest ning neid on kantud nii rahvarõivaste kui ka linnatüüpi rõivastega (Piiri 2011: 10). Helmevööde põhiline levikuaeg jäi 19. sajandi teise poolele, seega ei ole neid traditsioonilise rahvakunsti ja rahvarõivastega oluliselt seostatud (Astel 1983: 104). Ka Soome etnograaf ja hilisem Eesti Rahva Muuseumi direktor Ilmari Manninen (1927: 377) on öelnud, et meeste helmetikandis vööd on kõik ostetud ja pakuvad sellistena vähe huvi. Ilmselt seetõttu pole ka nende uurimise vastu erilist huvi tuntud. Tänapäeval ei kanta helmevööid üldse või kantakse neid väga harva koos pikk-kuuega.

19. sajandi alguses kasutasid eesti talunaised tikandite kaunistamiseks helmeid paljudel esemetel: tanudel, käistel ja taskutel ning enamasti kaunistati selles tehnikas naiste rõivaid. Meeste rõivastus oli üldjoontes tagasihoidlik.

Sellepärast mõjubki 19. sajandi keskpaigast levinud meeste helmestikandis vööde kandmistava üsna kummalisena.

Käesolevat artiklit kirjutama kannustas mind huvi sellise harukordse käsitööliigi tegijate vastu. Püüan leida vastust küsimusele, kas meeste helmevööd olid peamiselt poekaup või valmistati neid koduse käsitööna. Kuna taustandmeid vööde päritolu kohta on napilt, keskendusin helmevööde valmistamise tehnoloogiatele. Eesti eri kihelkondadest pärit helmevööde puhul uurisin, milliseid materjale kasutati ja missugused olid töövõtted. Lühidalt peatun ka mustrikombinatsioonidel ja vööde kandmistavadel, kuna needki on vöövalmistamise töövõtetega seotud. Uurimistulemuste paremaks mõistmiseks tegin erisuguste tikkimisvõtete kohta ka tööproovid. Need aitasid paremini aru saada tööprotsessi keerukusest. Töövõtteid uurides saan teha järeldusi selle kohta, kas helmevööid valmistasid oskustega meistrid või valmisid need talutüdrukute näputööna.

Tänapäeval on helmetööd väga populaarsed. On palju spetsiaalseid helmevööde, veebilehtedelt võime leida pakkumisi, kus õpetatakse helmestest ehteid valmistama. Esiemade käsitööpärandi väärtustamiseks soovin omalt poolt tutvustada vanu töövõtteid, mis kuuluvad meie kultuuripärandi hulka. Aili Arelaid ja Ea Jansen on öelnud: „Kultuuripärandi tundmaõppimine tähendab üheaegu iseendale küsimuse esitamist: milline peaks olema minu edasiviiv osa?” (Aarelaid, Jansen 1982: 79). Helmevööid võiks ka tänapäeval kanda meeste pikk-kuubedel.

Allikmaterjal

Uurimistöö allikmaterjaliks on Tartu ja Tallinna ning Eesti maakonnamuuseumides leiduvad vööd. Olen üle vaadanud 145 muuseumikogudes ning 7 erakogus asuvat vööd. Vanemad teated helmevöö kandmisest pärinevad 1820.–1850. aastatest ja arhiivimaterjalide märkmete põhjal võib järeldada, et selliseid nahkvööid kanti kõige rohkem Tartumaal, Viljandimaal ning Lääne-Virumaal. Täiesti puudusid need Rannarootsi aladel, saartel ning Ida-Virumaal – helmevööid ei leidu Hiiumaa, Saaremaa, Narva, Rannarootsi ja Karilatsi muuseumides. Soovisin võrdluseks kasutada ka teavet naaberriikidest ja tegin järelepärimisi elektronposti teel. Mulle saadetud fotode põhjal sain teha üldistavaid järeldusi. Riia Ajaloo ja Meremuuseumi tekstiilikogus (Kalnina 2013) ning samuti Saksamaal Celles Bowmanni muuseumis (Panne 2013) leidub minu uuritavate vööde sarnaseid helmevööid. Soome ja Stockholmi muuseumides sellised vööd puuduvad.

Lisaks esemekogudes leiduvatele vöödele toetun oma uurimuses nii Eesti kui välisautorite kirjutistele, mis käsitlevad helmestikandit, helmevööid, röövastumiskombeid ja -ajalugu. Kuigi Eesti helmevööde vastu on varemgi huvi

tuntud, on eelnevad uurimused Eesti helmevöödest tehtud piiratud materjali põhjal ega anna ainesest piisavat ülevaadet.

Vööde analüüsimise lihtsustamiseks koostas tabeli, kus on kirjas vöö valmistamise asukoht, valmistamise aeg, olemasolevad andmed valmistaja kohta ning eseme kogunud korrespondentide kirjapandud andmestik (legend). Lisaks kirjeldasin lühidalt ka vöö mustrit valmistamise aspektist lähtudes ning lisasin oma kommentaarid töö kvaliteedi kohta. Andmestikust jätsin kõrvale helmeste värviloetelu, suurused ning päritolu, sest käesoleva töö raames ei ole see oluline.

Lühikese ja ülevaatliku analüüsi meeste helmevöödest on koostanud Eevi Astel (1983). Oma artiklis märkis Astel ära vööde levikupiirkonnad, kirjeldas mustreid ja kandmistavasid ning lisis, et seda teemat peaks edasi uurima. Uurimus oli tehtud ERMi etnograafiakogus asuvate vööde põhjal (aluseks oli 73 vööd). Peatükk helmevöödest kogumikus „Eesti vööd” (1998) kajastab juba artiklis ilmunud materjali. Helmestikandit Eesti rahvarõivastes on põhjalikult uurinud Ave Kallas oma diplomitöös (1985), mille üks osa on pühendatud helmevöödele. Kallas grupeerib vööde ornamendid kuude rühma ning selgitab põgusalt tikkimise töövõtteid (Kallas 1985: 46–48). Viljandimaa helmevööid on oma lõputöös kirjeldanud Dagmar Riet (2012). Ta võttis vaatluse alla 18 vööd, kirjeldades nende mustrit, kasutatud alusmaterjale ja helmeste värve. Riet rõhutab, et helmevööd on niivõrd kaunid ja elegantsed, et neid tasub rohkem tutvustada ning tänapäevalgi kasutada nii piduliku aksessuaarina kui ka meeste rahvariiete komplektides (Riet 2012: 43). Helmevööid on põgusamalt mainitud mitmetes teisteski artiklites ja raamatutes (Kaarma, Voolmaa 1981: 51; Astel 1998: 219–227; Astel 1983: 104–106; Piiri 2011: 9–10).

Vööde materjal

Meeste helmevööd on valmistatud naharibast, mida katab tihe pärlitega kaetud mustripind. Mehed kandsid neid pikk-kuue või kasuka peal ja vööde kandmisaeg jäi 19. sajandi algusest 20. sajandini (Piiri 2011: 9–10). Nimetustest oli levinuim *helmevöö*, lisaks sellele kasutati nimetusi *kudrusvöö*, *helmine rihm*, *peiupoisi vöö* või *pärlitega vöö* (vt Astel 1983: 104). Teaduskeele järjepidevuse huvides kasutan oma artiklis nimetust *helmevöö*.

Suurem osa muuseumides leiduvatest etnograafilistest meeste vöödest on metallkaunistustega nahkvööd või kootud villasest lõngast. Helmestikandis vööd näivad meeste raskete pikk-kuubede ja robustsete kasukate peal kummalisena, sest pigem võiks neid pidada naiste aksessuaarideks. Eriti vastuolulised näivad need juhul, kui mustrites on kasutatud õrnu meelespealilli ja roosiõisi.

„Eesti rahvakultuuri leksikoni” järgi nimetati helmesteks 18. ja 19. sajandil pärlisarnaseid tillukesti ümaraid klaasist sulatatud kuulikesi, millel oli auk sees. Valged ja värvilised klaashelmed levisid Eestisse 3. saj pKr (Viies 2000: 34). Kudruste ja helmeste nimetuseks 18. sajandi Eesti kaupluste saksakeelsetes müügikirjades oli ka *Corallen*. Kudrused olid kõige pisemad, neid kasutasid naised nii tikkimiseks kui ka helmekeedes. See oli talupojakaup, mida müüdi koos nõõpide, nõelte, litrite ja nugadega. (Viies 2006: 202–203) Klaasist helmeid valmistati Egiptuses juba aastal 1365. eKr ning Indias umbes 200 aastat eKr, ning võib arvata, et kogu hilisem Euroopa on saanud oma teadmised ja valmistamisoskused kaubanduse kaudu just sealt (Grabtree, Stallebrass 2009: 14).

Helmeid, kuldkarda ja hõbeniite on peetud omaseks kõrgkultuuridele. Helmed on olnud kallis poekaup ning peetakse loomulikuks järeldada, et need ei olnud maarahvale kui vaesemale elanikkonnakihi tavapärase tekstiili või naha kaunistamisvahend. Ometi on Eesti maarahvas neid rõivaste kaunistamiseks kasutanud läbi sajandite (Laul, Valk 2009: 65; Haak, Juurak 2006: 88–89; Kallis 2010: 150).

Helmetikand muutus väga populaarseks 19. sajandil. Selles tehnikas valmistati kõikvõimalikke esemeid: meeste nahkvööid, tubakakotte, tillukesti naiste raha- ja käekotte, kraesid ja seinapilte. Selle põhjuseks võis olla poekauba, sh helmeste muutumine odavamaks ja maarahvale kättesaadavamaks (Pedak 2007: 22). Ka kirjanik Juhan Liiv on oma 1896. aastal trükivalgust näinud proosalühijutus „Nõia tütar” maininud helmevööd kui märkimisväärselt ilusat käsitööd, mida külatüdruk oma armsamale tikkis (Liiv 1971: 191).

Kandmistavad

Alates muinasajast kuni tänapäevani on meeste nahkvööid valdavalt olnud metallist pannalde, naastude, rõngaste, kettide ja muude kaunistustega (Laul, Valk 2009: 62–64; Valk-Falk 2001: 27; Sirelius 1915: 210). Vöö otstarve on püsinud tuhandeid aastaid samana – riiete kooshoidmine ja esemete kinnitamine (noad, mõõgad, rahakotid, tubakakotid). Siiski on vöö olnud ka staatuse sümbol ja lausa uhkeldamisobjekt. 1685. aastal tegutses Tallinnas eraldi vööseppade tsunft, kes olid lahku löönud sadulseppadest, kuna see töö nõudis täpsemaid ja peenemaid oskusi (Valk-Falk 2001: 27). Küllap olid need vööd väga hästi valmistatud, sest väljaõppeks kulus lausa viis aastat.

Meeste rõivad Eesti aladel tunduvad olevat aastasadu suhteliselt tagasihoidlikud. 19. sajandi algusest olid meeste riietuseks mustad kuued, must kaapkübar ja valge särk, uhkeldamiseks olid ainsana siidhõlmadega vest ja siidirätid kaela ümber (nt Piiri 2011: 6). Enamasti kandsid helmevööid noored mehed ning nende muu riietuse taustal tunduvad need silmatorkavate ja uhketena. Ka

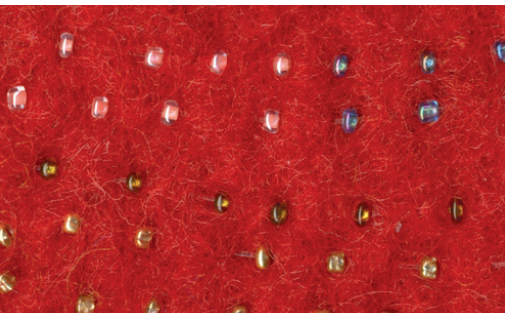

Foto 1. Üksikud helmed aluskangal.
Ülli Kondi foto.

Foto 2. Helmestikand niidile aetud
helmestest. Ülli Kondi foto.

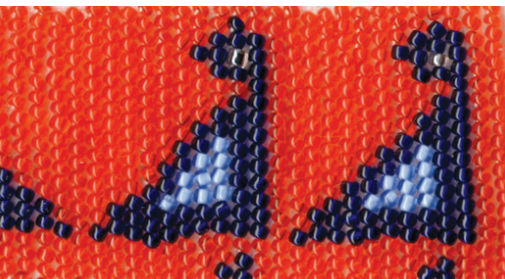

Foto 3. Pinda kattev helmestikand.
Ülli Kondi foto.

arhiivimaterjalid kinnitavad mõnevõrra kade-dat hoiakut helmevööde suhtes: *jõukamatel oli mõnikord nahkvöö helmestega kaetud* (ERM KV 86:409, KV 237:207). Huvitaval kombel mainitakse ka veel 1920.–1930. aastate paiku helmestikandis vööd kui jõukamate inimeste iluaset (ERM KV 237:337).

Helmevööde kogumisel kirja pandud legendides on rõhutatud, et enamik neist olid meestevööd (RM 3747 E 537, ERM A 509:6314). Kõige rohkem on kirjeldustes märgitud, et need on kasuka- ja kuuevööd. 19. sajandi lõpus kanti helmevööd juba palitu või tulupi peal (Piiri 2011: 9–10).

Helmevööde kandmist võib nimetada iselaadseks tavaks. Neid kanti pulma ja kosja minnes (ERM A 509-6300) ning pühapäeviti kirikus käies (ERM 14584). Vööde kandmise juures on väga sage ka uhkuse ja jõukuse nimetamine (ERM A 603: 52, ERM 14584, PäMu 11256 Aj 488). Eriti rõhutas jõukust lai vöö, sest helmeste kogus, mis selle tegemiseks kulus, on aukartust äratav (ERM 18860). Keskajal oli vööde laius tähtis seisuse tunnus (Valk-Falk 2001: 26).

Esemelegendide põhjal on suurem osa vööid valmistatud maal. 152-st läbivaadatud vööst ei olnud vaid 8 omanikud talupojad. Maainimestest kandsid helmevööid selliseid ametimehed nagu abikoolmeister (TLM 13668), mölder (AM 32058), külasepp (PäMu 11256 Aj 488) ja kõrtsmik, väljaspool külaühiskonda preester Verhoustinski (TM 400.4 Aj 174), voorimehed (TLM 10201, TM 2702:1 Aj 1516) ja kapten (vööd erakogust). Sellest võib järeldada, et helmestikandis vöö valmistamine ja kandmine oli rohkem levinud maal. Sama saab järeldada ka Riia Ajaloomuuseumis leiduvate esemelegendide põhjal (Kalnina 2013).

Tehnoloogilised töövõtted helmevöödel

Tikkimine

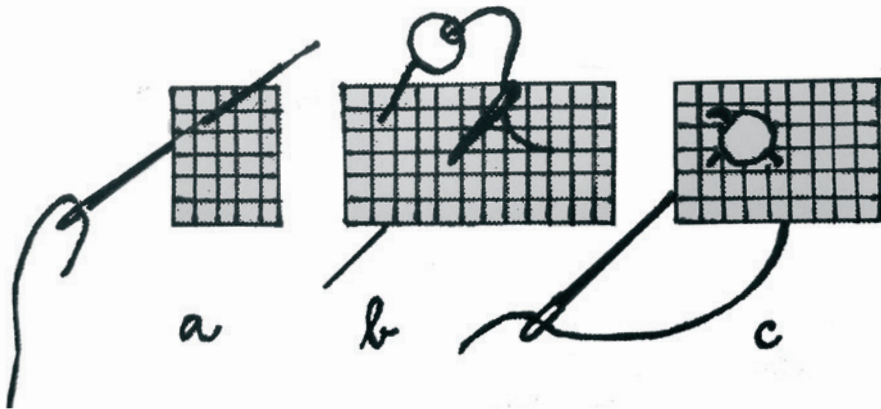
Pärlitega tikkimise kohta leidub kirjandust suhteliselt vähe. Seda mainib ka Ave Kallas (1985: 7) oma diplomitöös „Helmestikand Eesti rahvarõivastes”. Helmestikandid võib valmistada kolmel viisil (Laanpere, Raidla 1989: 94–95).

1. Helmed on kinnitatud hõredalt, üksikult, alusriie on täielikul näha (foto 1).
2. Helmed aetakse niidile ja sellest moodustatakse muster (foto 2).
3. Helmed katavad aluspinna täielikult (foto 3).

Kõik muuseumikogudes leiduvad helmevööd on tikitud nii, et helmestest ornament katab üleni tervet pinda ja helmed kinnitatakse riidele tikkimis-pistega ükshaaval (foto 3). Helmestega tikkimine sarnaneb mõningal määral ristpistetehnikaga, sest aluspinnaks on kanvaatüüpi riie ning piste tehakse ruudustikule. Eristan tehnilises mõttes kahte terminit: *tikkimisvõte* (joonis 1), mis tähendab üksikute helmeste kinnitamist, ja *tikkimissuund*, mis tähendab helmeridade kinnitamise suunda riidel. Eri võid vaadeldes jäi esmapilgul mulje, et kasutatud on mitmeid tikkimisvõtteid, kuid süvenedes selgus, et Eestis oli helmevööde tikkimisel levinud vaid üks võte. Alljärgnevalt kirjeldan vööde valmistamisel kasutatud töövõtteid ning selgitan välja põhjused, mille tagajärjel niisugune ekslik mulje tekkis.

Helmed asetsevad riidel sageli eri nurkade all. Uurides tikandi tagumist poolt, selgus, et tikkimisvõte on kõikide vööde puhul sarnane: helmes kinnitatakse nõelaga ülalt alla liikudes (joonis 1b).

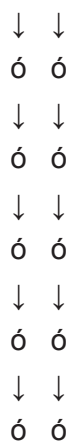
Joonisel 1 on nõelapiste samm kaks lõnga vertikaalselt ja kolm horisontaalselt. Nõelapiste tehakse ülevalt alla, kuid nõela järgmine riidest väljatuleku

Joonis 1. Tikkimisvõte, nõelapiste suund ülalt alla. Dagmar Rieti joonis.

Foto 4. Helmevöö Eesti Rahva Muuseumi kogust (ERM 3415). Helmed asetsevad diagonaalselt. *ERMi foto.*

Joonis 2.
Kõige sagedasem helmeste kinnitusviis Eesti helmevöödel. *Ülli Kondi joonis.*

koht on horisontaalne, ehk teisisõnu paigutub see sama lõnga peale (joonis 1c). Alusriide lõime suurus ja helme läbimõõdust oleneb, kui suur on tikkimisvõttel nõelapiste samm. Kuigi vöödel võib näha eri suurusega helmeid ja eri jämedusega tikkimisriiet, on enamikul vöödel kasutatud pistet üle kahe lõnga nii horisontaalselt kui ka vertikaalselt liikudes. Mida täpsemalt ja korrektsemalt kinnitatakse helmed, seda parem näeb välja tikand, sest helmeste ühtlane kinnitusnurk annab tööle läike, katab pinna tihedalt ja lubab mustrivärvidel täpselt välja joonistuda.

Helmevööde tikkimisel on eelpool tutvustatud töövõtetest kasutatud mitmesuguseid kombinatsioone. Allpool annan ülevaate kõige levinumatest helmeste kinnitusviisidest eesti helmevöödel.

1. Kõige sagedasemat helmeste kinnitusviisi vöödel iseloomustavad tikkimisvõtte ülevalt alla ning helmeste tikkimissuund ülevalt alla (joonis 2). Niisuguse võtte puhul asetsevad helmed riidel diagonaalsetes ridades (foto 4) ning muster joonistub korrektselt välja.

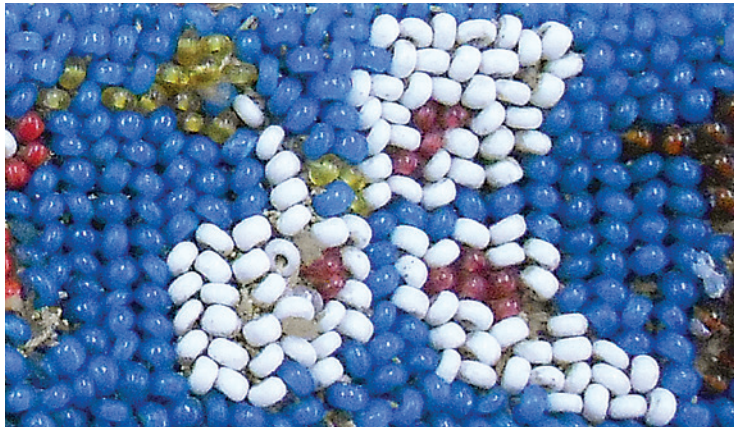
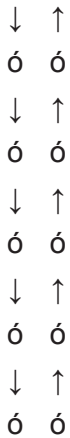

Foto 5. Helmevöö asetuse viiljapea sarnaselt.

Allikas: Põhmu 10011 Aj 685.

Joonis 3.
 Vahelduva suunaga kinnitusviisi helmeste tikkimisel. Ülli Kondi joonis.

2. Tikkimisviite ülevalt alla, helmeste tikkimissuund vaheldumisi ülalt alla ja alt üles (joonis 3). Selle tagajärjel jäävad helmed riidel asetsema nagu viljapeas (foto 5). Muster ei joonistu täpselt välja.

Foto 6. Helmevöö Eesti Rahva Muuseumi kogudest (ERM A 509-6308). Helmeste tikkimissuund on horisontaalne. ERMi foto.

Joonis 4. Horisontaalse suunaga kinnitusviisi helmeste tikkimisel. Ülli Kondi joonis.

3. Tikkimisviite ülevalt alla, helmeste tikkimissuund horisontaalne (joonis 4, foto 6). Sellise tikkimisviisi puhul võib muster natuke nihkesse minna ja ei näe korrektne välja.

Foto 7. Eri suunas tikitud helmestega kaunistatud vöö Viljandimaa Muuseumi kogudest (VM 751). Herkki Helvese foto.

4. Leidub ka võid, millel on kasutatud nii vertikaalset kui horisontaalset tikkimissuunda: vöö keskosas on helmed tikitud ülevalt alla, vöö üla- ja alaservas aga horisontaalselt (foto 7).

Sellise tikkimisviisi põhjuseks võib olla, et ülevalt alla tikkides jäävad vöö servad lainelised. Horisontaalselt liikudes jääb serv sirgeks ja nahaäärt on lihtsam õmmelda. Sama otstarvet võis asendada ka keerupael, mis õmmeldi tikandi serva, et helmeste serv tasanduks (ERM 90:19, TL 2702). Ühel vööl on keerupael õmmeldud dekoratiivselt vöö otsani välja, ümber pandla (ERM A 265-4). See lisab vööle originaalsust ja isikupära.

5. Helmed on esmalt ükshaaval riidele tikitud ning hiljem viidud niit läbi kinnitatud helmerea. Kui tavaliselt jäävad helmed riidele diagonaalselt, siis selle võtte puhul asetsevad nad otse. Niimoodi ajas helmeread sirgeks oma lõputööks valminud vööl ka Dagmar Riet (2012).

Mõne vöö puhul kummub terve tikand tugevalt alusnaha pealt üles. Selle põhjuseks on helmeste liiga tihe tikkimine alusriidele või liiga suurte helmeste kasutamine (EVM 210:32). Vastupidine on tulemus aga siis, kui on valitud liiga väikesed helmed ning aluspind jääb näha (nt VA 3256 E 324: 14, foto 8). Nöelapiste samm on aga siingi mõlemal juhul üks.

Keskendumine helmestikandi tehnoloogiale ning tikkimismeetodite analüüs lubab järeldada, et uuritavad helmevööd on valmistanud erisuguse ettevalmistusega inimesed ning need on peamiselt tehtud kodus. Sellest annavad tunnistust käekirja erinevused töö eri etappides. Tegija kogemematust ja kindlate

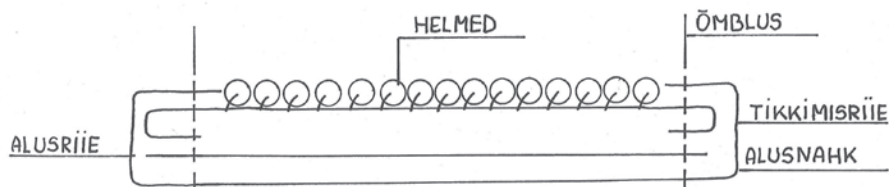
Foto 8. Höredalt kinnitatud helmestega vöö (VaM 3256 E 325). Ingrid Kivesti foto.

töövõtete puudumist kinnitavad tikandi tegemisel kasutatud mitmed pistesunnad, helmeste asetus riidel eri nurkade all, mitme töövõtte kasutamine ühel esemel ning töövõtete ebakindel ja otsiv kasutus. Kogenud ja väljaõppinud meister kasutab stabiilselt ühesugust pistet, et töö jääks ühtlaseks. Tsunftikord oli küll 18. sajandi lõpus lagunenu, kuid 19. sajandil töötasid linnades edasi meistrimehed, kelle toodangu kvaliteet ja käekiri olid ühesugused. Nende ametiprintsiibid olid välja kujunenud pikkade aastate jooksul ning käsitöölise range moraal hoidis elus professionaalsuse igal alal. (Vrd Pöltsam 1995: 138.) Kindlasti oli mõningaid võid lastud teha kutselistel tikkijatel, sest juba 18. sajandil lasti linnas teha ka tanusid ja käisekirju (vrd Vunder 1992: 22). Siiski vaid kahe vöö legendist saab lugeda, et helmevöö lasti teha (ERM A 635: 208) või osteti linnast (ERM 10471). Kahe sarnase mustriiga vöö puhul saab järeldada, et ühe neist on valmistanud kogenud käsitöömeister ja teise inimene, kel puudusid vastavad kogemused (vrd ERM A 192: 26 – Pöltsamaa ja ERM 17867 – Viljandi).

Naha ja tikitud riide kokkuõmblemine

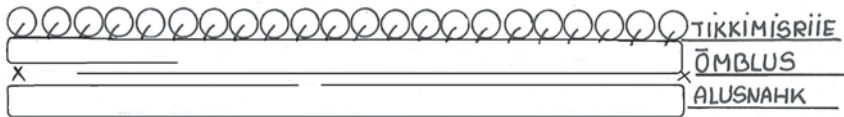
Helmevöödel kasutatud alusnahk on kõige sagedamini tumepruun (117 vöö), vähem oli kollase (8 tk) ja punase nahaga (6 tk) võid. Ilma alusnahata oli 18 vöö, ilmselt säilitati helmestikandis vööd kui kaunist eset ka siis, kui nahk oli katki läinud ja ära kulunud.

Vöömaterjalide kokkuõmblemisel on kasutatud mitmesuguseid võtteid. Eelnevate käsitluste autorid on viidanud ainult kõige tavapärasemal variandile, milleks on nahaserva keeramine ülespoole ja selle pealtpoolt läbiõmblemine (variant nr 1 Astel 1983: 105; Kallas 1985: 46; Riet 2012: 22). Tegelikult on Eesti helmevööde puhul naha kokkuõmblemisel tikitud riideribaga ja alusmaterjaliga kasutatud rohkem võtteid, mida tutvustan allpool.

Joonis 5. Naha ja tikandiriide paigutus. Ülli Kondi joonis.

1. Enamasti asetati tikitud riideriba ja alusriie nahale. Naha servad keerati ülespoole ning õmmeldi kõik materjalid korruga pealtpoolt läbi. Tavaliselt jäi serva paistma 3–5 mm nahariba (joonis 5). Harilikult tehti nahaserva

Joonis 6. Naha ja tikandiriide paigutus. Ülli Kondi joonis.

Foto 9. Sisse keeratud nahaservadega vöö (erakogust). Ülli Kondi foto.

kinnituseks üks õmblus, kuid võib kohata ka kahte õmblust (ERM 3415).

2. Nahariba servad keerati kahekorra ning liimiti kokku, sellele asetati tikitud riideriba koos alusriidega nii, et tikand kattis nahariba servani. Linane helmestikandiga riie ja alusnahk kinnitati käsitsiõmblusega (joonis 6).

3. Kolmanda variandi puhul liimiti alusnahk kokku ning asetati helmestikand sellele nii, et vöö servadest oli võimalik õmblusmasinaga kõik materjalid korruga kokku ömmelda (foto 9).

Helmestega vöödel on kasutatud nii käsitsi- kui ka masinõmblust. Käsitsi on ömmeldud 71 vööd, õmblusmasinaga 52 vööd. Käsitsi ömmeldud vööd pärinevad 1820. aastatest (PäMu 11256 Aj 488) kuni aastani 1866 (TLM 3048). Õmblusmasinatikkeridu leidub alates 1860. aastatest valminud vöödel (ERM A 569: 87) kuni aastani 1890 (VaM 1695 E 255).

Kuigi kõik vööd näevad välja ilusad ja atraktiivsed, võib tähelepanelikul vaatlusel näha materjalide kokkuõmblemisel viltuseid pisteid ja kogenematust. Mitme masinõmbluse puhul ei jookse tikkeread ühtlaselt. Seega võib järeldada, et nahk ja tikkimisriie ömmeldi kokku kodustes tingimustes, säilinud helmevööd ei ole enamikus olnud meistrite valmistatud poekaup.

Muster vöödel

Saksa keelest laenatud sõna *muster* muutus üldkasutatavaks 19. sajandi teisel poolel seoses linnastumisega, varem kasutati selles tähenduses sõna *kiri*. Muster tähendab pinnal korduvate joonte või kujundite kombinatsiooni (Reeman 2007: 4). Ka alljärgnev käsitlus toetub samale määratlusele.

Ave Kallas (1985) lähtus oma töös vöomustrite kirjeldamisel nende kompositsioonireeglitest. Mina jagan helmevööd mustri alusel kahte rühma –

geomeetristeks ja lillmusterlisteks. Kuna geomeetrilise mustri ja äärmiselt lihtsa stiliseeritud lillornamendi vahel on hajus piir, ei ole ma neid eraldi loendanud. Ornamenti kirjeldades analüüsin kasutatud töövõtete keerukust, et järeldada, millised olid nende valmistajate oskused.

1. Geomeetiline muster

Võrreldes taimornamendiga on geomeetrilise tikandiga võid muuseumikogudes vähe. Üheks kaunimaks tööks võib lugeda Pärnu Muuseumis olevat vööd, mille mõisaproua Rodde kinkis oma teenijale (foto 9, PāMu 10018 Aj 685). Geomeetriliseks vöökirjaks võib lugeda ka Kambjast pärit vööd (ERM 387:20), mille muster meenutab natuke kirivöö riste, ruute ja rombe. Huvitava geomeetrilise kombinatsiooniga on vöö, mis jälgendab pisut kirivöödel kasutatud ornamente (ERM A 249:36). Arhiiviandmete põhjal on selle teinud härra Loorensi tütar koolipõlves umbes 1878. aastal. Geomeetrilise ornamendiga on veel kaks kaheksakandadega vööd (ERM 5803 ja ERM A 563-828) ning Valga muuseumist pärit väga lihtsate ringikestega vöö (VM 0685 E 112-3). Geomeetrist ornament on lihtsam tikkida kui lillmusterit, kuna värvide piirjooned on kindlapiirilised ja selged. Puuduvad üleminekud ja toonide valiku saab teha eelnevalt vööd kujundades, kuid täpse mustri väljatulemiseks on vajalik väga hoolikas värvide jälgimine. Ühe vale värvi helme kasutamine võib rikkuda kogu kujundi.

2. Lillornamenti võib jagada omakorda kolmeks.

a) Keerulised taime-, looma- ja linnuainelised mustrid, mis on tikitud väga oskuslike värvivarjunditega. Lille- ja loomamotiivid vöödel on äärmiselt naturaalsed, värvivarjundid on pehmete üleminekutega ning võiks oletada, et need on tehtud elukutseliste tikkijate poolt. Ometi võin väita, et keerukaid mustreid tehti ka koduse tööna. Näiteks Väandras valmistatud vöö legendist võib lugeda: *kodus tehtud, vennale kingiks* (ERM 12594). Vöö on väga keerulise mustri, äärmiselt meisterlikult valmistatud. Mustri värvide sobitamine nõuab suurt kogemust ja oskust. Helmestega tikkimisel peab arvestama, et erilist efekti annavad helmeste läbipaistvus ja suurus, nendega saab tekitada mustri ruumilisust ja liikuvust. Mõne vöö puhul, kus seda pole arvestatud ega ole osatud värve valida, jääb muster tuim ja rohmakas (ERM 11981; ERM 90-19).

b) Mustri põhitunnuseks on väärtornament, mille moodustavad stiliseeritud lilled, lehed ja marjad või linnukesed.

Ornament on mõnikord üsnagi lopsakas, kuid värvid on suhteliselt lihtsad ega varieeru toonidesse (foto 12, ERM A 614:76, VaM1695 E 255). Kõige tüüpilisemaks kujundiks on stiliseeritud leht ja marjakobar, lehed meenutavad viinapuu-, tamme- või iileksilehte. Näiteks iileksilehe ja marjadega mustrit

Foto 10. Keeruline ja kaunis geomeetriline motiiv (PäMu 10018 Aj 688). Jasper Zoova foto.

leiab 11 vöölt. Arhiivandmete põhjal on need valmistatud eri paikades: ERM 3415 – Helme; ERM 17867 – Viljandi; ERM 395-3, ERM 446-1320 – Kolga-Jaani; ERM A 192-26 – Põltsamaa; VM 4313E 201 – Viljandi; VM 9546-24 E 760, PäMu Aj 488 – Sauga; PM 1446 E 280 – Mäo; RM 3747 – Kolu; erakogu – Tõstamaa. Ornament on peaaegu kõigil neil täiesti sarnane, kuid värvid erinevad. Ühe vöö mustrit on tikkija pisut muutnud (VM 9546-24 E 760). Elle Vunder märgib, et 19. sajandi keskpaigast peale kasutasid maanaised mustri-lehti või mustrirätte üle Eesti (1992: 21). Arvatavasti seetõttu võib leida Eesti eri paigust sarnaseid mustreid.

c) Figuraalne, väga lihtsakoeline lehemotiiv. Kõige lihtsamakas mustrikombinatsiooniks helmestikandis vöödel on ainult ühe või kahe värviga stiliseeritud lehed, mis näivad rombidenä või ruutudena (foto 13). Soovitav vöö suuruse järgi oli lihtne kujundeid paigutada ja sobitada, värvide valik ei ajanud segadusse ning kindlasti oli sellise lihtsa vöö valmistamine ka taskukohasem. Selline muster ei vajanud eraldi väljajoonistamist, üksikuid elemente võidi kopeerida ka olemasolevate kirivööde pealt.

19. sajandi lõpu poole hakkasid Eestisse jõudma trükiseseeriad tähestiku- ja monogramimustritega (Vunder 1992: 36). Ilmselt selle tõttu muutusid need lemmikmotiiviks ka vöödel. Lisaks vöödel katvale ornamendile tikiti otsesse nimetähed (VM 4313 E 201) ja aastarvud (VM 10096 E1112). Seda on põhjendatud ka tüdrukute kombega valmistada helmevöö peigmehele kingituseks: *Pruut tegi tihti selle oma peigmehele* (ERM 3416; vt ka Astel 1983: 105). Vöödel kingiti ka pulmadeks (PM 1446 E 280 – Peedi preilide pulmakink).

Mustrite kasutamist jälgides ei ole võimalik öelda, et piirkonniti oleks mõnda ornamenti eelistatud või oleks tekkinud paikkondlikud lemmikmotiivid. Väandrast pärit neli vöödel on kõik erinevad – nii mustri, tikkimisvõtete

Foto 11. Keeruline taime- ja loomamotiiv (ERM A 387:18). *ERMi foto.*

kui ka materjalide kokkuõblemise poolest (ERM 12594, ERM A 794-64, ERM A 563-828, ERM A 563-1477). Sama võib öelda ka Viljandi vööde kohta (vrd nt VM 10096 E 112, VM 4313 E 201, VM 9315 E 428, VM 1012 E 202).

Väga keeruliste tikandimustrite puhul võiks eeldada, et need on meistrite valmistatud, sest selline tikand nõuab suurt eeltööd, valmisjoonistatud ornamenti ning paikapandud värvikombinatsioone. Esemelendid kinnitavad aga, et suurepärase helmevööde tikkimisega on hakkama saanud ka lihtsad talunaised (PM 1298 E 269, ERM A 509:6312, ERM A 509: 6310).

Kokkuvõte

Tehnoloogiliselt on kõik helmevööd valmistatud sarnaselt. Helmevööde valmistamisel on kasutatud kuut materjali: helmeid, linast tikkimisriiet või kanvaad, linast niiti, alusriiet, alusnahka, metallpandlaid.

Hellestega kaetud mustripind on tikitud, helmed asetsevad riidel kas diagonaalselt või otse, alusmaterjaliks on kasutatud pargitud nahariba. Helmevööid vaadeldes ei ole võimalik aru saada, mis tingib tikandi pinna erinevuse, see selgus alles tööproovide tegemisel. Erinevused on tekkinud tehnilistest nüanssidest ja valmistaja oskustest.

Eestis oli helmevööde tikkimisel levinud vaid üks tikkimisvõte. Nõelapiste tehti ülevalt alla ning helmed kinnitati ükshaaval. Hellestega tikkimisel

Foto 12. Lehed, marjad, väätiv motiiv (ERM A 835: 75). *ERMi foto.*

Foto 13. Lihtne motiiv, milles lehed moodustavad rombe ja ruute (ERM A 446: 1321). *ERMi foto.*

kasutati kolme tikkimissuunda: ülevalt alla; vaheldumisi ülevalt alla ja alt üles ning horisontaalselt tikkimine. On võid, millel oli kasutatud mitut tikkimissuunda. Mõnel vöö on ilmselgelt näha vöö valmistaja kogenematust, sest tikkimise alguses on kasutatud üht tikkimissuunda, poole vöö peal on aga mindud üle teisele võttele. Esemellegendide põhjal on teada, et uuritud 152 vööst 21 on valmistatud kodus, Eesti eri paikades. Suurema osa vööde puhul saab väita, et need on valmistanud tagasihoidliku oskusega inimesed, mitte spetsiaalse ettevalmistusega meistrid.

Ka materjalide kokkuõmblemisel võib näha erinevusi. Tikandi ja naha kokkuõmblemisel kasutati kolme moodust. Enamasti asetati tikandiriba nahale, nahaservad keerati ülespoole ning seejärel õmmeldi kinni. Teise mooduse puhul keerati nahariba servad kokku, liimiti kinni ning asetati helmestikand sellele, õmblus oli servades ja enamasti käsitsi tehtud. Kolmanda variandina liimiti nahariba samuti kokku, kuid kõik materjalid õmmeldi korraga servast õmblusmasinaga läbi. Tikandi alusmaterjaliks oli varasematel aastatel linane, hiljem kanvaatüüpi riie. 19. sajandi keskel õmmeldi materjalid kokku käsitsi, sajandi teisel poolel ja lõpus aga õmblusmasinal.

Mustrite puhul ei saa väita, et piirkonniti oleks kasutusel olnud teatud kindlat tüüpi kujundid. Näiteks Vändra neli vööd on kõik erineva mustri- ja keerulisest taimornamendist kuni päris lihtsate motiivideni välja. Ka Viljandimaa vööde puhul, mida on arvuliselt kõige rohkem, on läbisegi kasutatud nii keerulisi kui ka väga lihtsaid motiive. Huvipakkuv oli komme tikanda vöö otstele nimetähed: seda tegid tüdrukud, kes valmistasid neid oma peigmeestele enne pulmi. Kuivõrd 19. sajandi lõpuks olid juba paljud traditsioonilised kombad muutumas, on see helmevööde juures eriti märkimisväärne aspekt.

Töövõtete ja esemellegendide kõrvutamise tulemusena võin väita, et suurema osa helmevöödest on talunaised või -tüdrukud kodus valmistanud.

Legendide põhjal osteti mõned vööd ka laadalt või linnast. Arvestades vööde valmistamise tehnoloogilist üldpilti, võib neid pidada talurahva käsitööks.

Helmevööde kandjateks olid harilikult nooremad mehed, legendide põhjal võib järeldada, et vööd olid jõukuse tunnuseks ning neid kanti pidulikel puhkudel, pulma, kosja või kirikusse minnes. Arhiivimaterjalide põhjal ei ole võimalik aru saada, kust pärines sellise vöö valmistamise eeskuju, kust tuli kandmistava, sest 19. sajandi alguses kandsid talumehed tavalist metalliga kaunistatud nahast või villasest lõngast kootud vööd. Kuigi vööde levik jäi rohkem sellesse aega, kui tarditsiooniline rahvarõivas juba hääbuma hakkas, vääricks meie esiemade käsitöö rohkem tutvustamist, tähelepanu ja uurimist.

Ülli Kont

Ülli Kont (sündinud 1958) on õppinud Tallinna 4. Tehnikakoolis naiste ja laste üleriiete rätsepaks, lõpetanud Röpina Kõrgema Aianduskooli 1988. a haljastusspetsialistina, töötanud Rakvere linnas linnaaednikuna. Lõpetanud 2008. aastal TÜ Viljandi Kultuuriakadeemia rahvusliku tekstiili õppekaval ning 2013. aastal kaitsnud samas magistritöö pärandtehnoloogia erialal. 2007. aastast praeguseni töötab Pärnu Muuseumis peavarahoidjana.

Kirjandusallikad

Aarelaid, Aili, Jansen, Ea 1982. *Rahva kultuurielust minevikus ja tänapäeval*. Tallinn: Eesti Raamat.

Astel, Eevi 1983. Eesti helmevööd. – *Etnograafiamuuseumi aastaraamat*, nr 33. Tallinn: Valgus, lk 104–106.

Astel, Eevi 1998. *Eesti vööd*. Tartu: Ilmamaa.

Crabtree, Carolyn, Stallebrass, Pamela 2009. *Beadwork: A world guide*. London: Thames and Hudson.

Haak, Arvi, Juurik, Riina 2007. Archaeological investigations in medieval Viljandi in 2006: the castle and the surroundings. – *Arheoloogilised välitööd Eestis*. Tallinn: Muinsuskaitseamet, lk 85–98.

Kaarma, Melanie, Voolmaa, Aino 1981. *Eesti rahvarõivad*. Tallinn: Eesti Raamat.

Kallis, Irita 2010. Kaberla kalmistu 12.–13. sajandi klaashelmed. – *Ilusad asjad. Tähelepanuväärseid leide Eesti arheoloogiakogudest*. Muinasaja teadus, nr 21. Koost. Ülle Tamla. Tallinn: Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut.

Laanpere, Liia, Raidla, Heli 1989. *Tikkimine: käsiraamat V–IX klassi õpilastele*. Tallinn: Valgus.

Laul, Silvia, Valk, Heiki 2009. *Siksälä: a community at the frontiers: Iron Age and Medieval*. Tallinn, Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus.

Liiv, Juhan 1971. *Nõia tütar*. Tallinn: Eesti Raamat

Manninen, Ilmari 1927. *Eesti rahvariiete ajalugu*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.

Piiri, Reet 2011. *Puhja kihelkonna meeste rõivastus 19. sajandil*. Puhja: Tantsuselts Opsal.

Põltsam, Inna 1995. Skraa kui kultuuriajaloo allikas. – *Allikad ja uurimused. Pro ethnologia*, nr 3. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, lk 135–144.

Reeman, Vaike 2007. *Kiri, muster, ornament*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum; Tallinn: Eesti Rahvakunsti ja Käsitöö Liit.

Sirelius, Uno Taavi 1915. *Suomen kansanpukujen historia*. Helsinki: Suomalais-ugrilainen Seura.

Valk-Falk, Endel 2001. *Nahk: kultusobjekt, kehakate, kunstiteos. Metoodiline kogumik II. Etnograafilise ja arheoloogilise naha konserveerimisest*. Tartu: Tartu Kõrgem Kunstikool.

Viies, Ants 2006. Tallinna kaupmeeste ja talurahva vahelised sidemed 18. sajandil. – *Vana Tallinn XVII (XXI)*, lk 191–216.

Viies, Ants (toim.) 2000. *Eesti rahvakultuuri leksikon*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

Vunder, Elle 1992. *Eesti rahvapärane taimornament tikandis*. Tallinn: Kunst.

Käsitöökirjalised allikad:

ERM KV 86. Linda Otsman 1960. Rätsepa- ja õmblejatööd, 403–411. Andmed Minna Närskalt Metsakülast, Rannu vallast.

ERM KV 237. Elisabeth Vihvelin 1967. Kasukad, 205–212. Tema enda andmed Sadala ja Rääbise külast.

Kallas, Ave 1985. *Helmestikand Eesti rahvarõivastes*. Diplomitöö. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, NSV Liidu Ajaloo kateeder. Käsitöökiri Tartu Ülikooli Ajaloo ja Arheoloogia Instituudi raamatukogus.

Pedak, Erika 2007. *Eesti professionaalse tekstiilikunsti sünd ja kujunemine kuni 1940. aastani*. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool. Käsitöökiri Tartu Ülikooli raamatukogus ja TÜ VKA raamatukogus.

Riet, Dagmar 2012. *Viljandimaa pärlivööd*. Diplomitöö. Olustvere: Olustvere Teenindus- ja Maamajanduskool. Käsitöökiri Olustvere Teenindus- ja Maamajanduskooli raamatukogus.

Esemelised allikad:

Eesti Ajaloo Muuseum, etnograafia kollektsioon (AM) 8 vööd

Eesti Rahva Muuseum, etnograafiafondi esemekogu (ERM A-kogu) 89 vööd

Eesti Vabaõhumuuseum, etnograafiafondi esemekogu (EVM) 4 vööd

Harjumaa, ajalooline kogu (IM) 1 vöö

Iisaku Muuseum, esemekogu (IM) 1 vöö

Järvamaa Muuseum, etnograafiakogu (PM E) 4 vööd

Läänemaa Muuseum, etnograafiakogu (HM LMT) 3 vööd

Pärnu Muuseum, ajalookogu (PäMu Aj) 4 vööd

SA Virumaa Muuseumid, etnograafiakogu (RM E) 7 vööd

Tallinna Linnamuuseum, tekstiilikogu (TLM) 5 vööd

Tartu Linnamuuseum, ajaloolise esemete kogu (TM Aj) 5 vööd

Valga Muuseum, etnograafiakogu (VaM E) 4 vööd

Viljandi Muuseum, etnograafiakogu (VM E) 8 vööd

Erakogudest 7 vööd

E-kirjad:

Kataja, Raila, 2013, kirjavahetus – Raila Kataja (Suomen Kansallismuseo) kirjavahetus autoriga, jaanuar 2013. Käsitöökiri autori valduses.

Jobs Arnberg, Anna-Karin 2013, kirjavahetus – Anna-Karin Jobs Arnberg (Nordiska Museet) kirjavahetus autoriga, jaanuar 2013. Käsitöökiri autori valduses.

Kalnina, Ligita 2013, kirjavahetus – Ligita Kalnina (Rīgas vēstures un kuģniecības muzejs) kirjavahetus autoriga, märts 2013. Käsitöökiri autori valduses.

Panne, Kathrin, 2013, kirjavahetus – dr. Kathrin Panne (Bomann-Museum) kirjavahetus autoriga, märts 2013. Käsitöökiri autori valduses.

Beaded belts – Store-bought Goods for Urban Aristocrats or Estonian Peasant Women’s Handicraft?

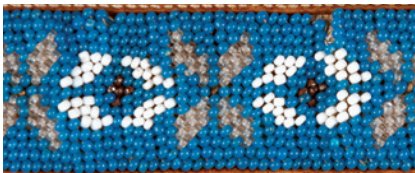

Complicated herbal and animal motif (ERM A 387:18). *Photo from the Estonian National Museum.*

Abstract

Men’s leather belts decorated with glass bead embroidery comprise a small and little-known, but nevertheless exceptional part of the Estonian ethnographic heritage. The belts can be found in museums in Estonia, but up to the present day they have not been much analysed. Data indicates that beaded belts appeared as part of men’s clothing in the 1820s when they were worn with both national costumes and city-type clothes. Beaded belts were most popular in the second half of the 19th century. As researchers have perceived them to be items of little interest, they have not been consciously associated with traditional folk art and national costume: the belt-making methods and material were not considered traditional because the beads were bought in shops. This is why the various methods used to embroider and sew beaded belts have so far escaped study, and why the author of this article is now making her own contribution to this area.

Keywords: glass bead, beading, beaded belt, national costume, pattern

Simple motif where leaves set up rhombs and squares. (ERM A 446: 1321). *Photo from the Estonian National Museum.*